

Масовни ватрени удари као начин стратегијских дејстава

УДК: 355.432.1 : 355.469.22

Др Слободан Б. Микић, генерал-мајор у пензији

Масовни ватрени удари су, од средстава у функцији решавања појединих задатака оружане борбе, постали начин стратегијских борбених дејстава. Њихов значај је све већи почев од Другог светског рата (Вијетнамски рат, Рат у Персијском заливу, НАТО – југословенски рат и антитерористички рат у Авганистану).

Велике војне силе, пре свих САД, масовне ватрене ударе користе као основни начин стратегијских борбених дејстава у ратовима које воде против малих и средњих држава. На тај начин долазе до изражаја све предности које имају велике војне силе због поседовања најсавременије ратне опреме.

Истовремено, примена тих средстава омогућава великим силама да сведу на најмању могућу меру властите губитке у живој сили и ратној техници.

Савремене ратове карактерише повећано коришћење оружја високе прецизности и велике ватрене моћи, односно ефеката дејстава. То се нарочито односи на употребу авијације, ракета и сателита различите намене и борбених могућности. Употреби оружја високе прецизности и великих учинака највећи значај придају велике силе, првенствено Сједињене Америчке Државе. Најбогатије државе, по правилу, могу да финансирају, развијају и производе најсавременија оружја у количинама које су им потребне за решавање стратегијских задатака у савременим ратовима. Осим тога, оне увек настоје да у рату смање сопствене губитке у људству употребом оружја великих борбених могућности и ефеката. На тај начин избегавају или ограничавају могућу негативну реакцију сопственог јавног мњења према рату у којем учествује њихова држава. Насупрот њима, мале, сиромашне, па и средње државе принуђене су да своје војностратегијске циљеве остварују масовним ангажовањем својих људских потенцијала, претежно у борбеним дејствима на копну, ради супротстављања надмоћнијим и технички супериорнијим противницима.

Војна наука још увек нема одговоре на нека значајна питања која се односе на улогу, утицај и коришћење оружја високе прецизности у решавању стратегијских циљева и задатака у рату. Савремени ратови, поготову они који су вођени у последњих десетак година, наметнули су потребу да се преиспитају нека теоријска сазнања из домена стратегијских борбених дејстава.

У литератури из војне стратегије постоје неке недоречености. Такође, нису прецизно дефинисани одређени појмови, на пример, облици оружане борбе, облици борбених дејстава, видови стратегијских дејстава и начини борбених дејстава. Стога се често неки од тих појмова изједначавају или се праве неприхватљиве конструкције, што отежава рад на даљем развоју и усавршавању теорије, па и праксе, борбених дејстава. Једно од тих питања односи се на одређење врста и начина извођења стратегијских борбених дејстава у савременим ратовима. У оквиру тога неопходно је да се одреде и објасне масовни ватрени удари као начин стратегијских борбених дејстава.

Одређење начина борбених дејстава

Постоје разлике у гледању на класификацију и појмовно одређење врста оружане борбе и борбених дејстава. Најчешће је реч о следећим појмовима: *облици оружане борбе, видови и облици борбених дејстава*. Разлике настају због занемаривања значења појединих термина (вид, облик, начин), али и суштине конкретних појава (оружана борба и борбена дејства).

У литератури, у вези с одређењем и дефинисањем *начина борбених дејстава*, најчешће се изједначавају *облик* и *начин* (рата, оружане борбе и борбених дејстава). Разлог за то је, донекле, сличност која се може схватити на основу одредница за облик и начин у речницима и лексиконима српског језика. Наиме, под *обликом* се подразумева спољни изглед нечега – тела, ствари, предмета, појаве или процеса, док појам *начин* значи одређење и објашњење процеса неког догађања, рада, тока, извршења и извођења, односно како се нешто реализује, остварује или изводи. Увек се узима у обзир и јединство између облика (форма), садржаја и начина реализације конкретног садржаја и њихов међусобни утицај. Према томе, будући да постоји разлика између појмова облик и начин, постоје и разлике између облика и начина борбених дејстава, без обзира на то да ли је реч о стратегијским, оперативним или тактичким борбеним дејствима.

Борбена дејства су сврсисходне циљне радње и активности стратегијских групација и оперативних и тактичких јединица и састава противничких страна у процесу оружане борбе. Постоје бројна и разноврсна борбена дејства, која могу да се класификују према различитим критеријумима, зависно од циља, задатака, простора, облика,

ангажованих снага, специфичности садржаја, времена и начина извођења. Носиоци борбених дејстава су одговарајуће групације, састави или јединице оружаних снага сукобљених страна. Циљ борбених дејстава разрађује се и остварује кроз конкретне задатке у оружаном борби.

С обзиром на циљ који треба да се постигне и на јачину ангажованих снага, постоје стратегијска, оперативна и тактичка борбена дејства. *Стратегијска борбена дејства* изводе стратегијске групације и састави оружаних снага ради разбијања или уништења главних групација противника, као и ради неутралисања, рушења и разарања његових најважнијих привредних објеката, објеката инфраструктуре и потенцијала, чиме се значајно утиче на ток и исход неке од етапа рата или рата у целини. Стратегијска борбена дејства могу да изводе стратегијске групације КоВ-а, ратне морнарице, ратног ваздухопловства и ПВО и ракетних јединица и стратегијске нуклеарне снаге, као и одговарајуће комбиноване снаге различитих видова и родова војске, односно мешовити састави (групације), зависно од конкретне операције.

Начин борбених дејстава је процес у којем су, ради остварења постављеног циља, ангажоване главне снаге сукобљене стране, саображен и прилагођен конкретним борбеним условима, властитим и противничким могућностима снага и средстава која се користе у оружаном борби, простору и времену. Начелно, сваки учесник у оружаном борби примењује специфичан начин борбених дејстава (свака јединица, састав, групација) који се различито испољава у конкретном оружаном борби и у конкретним борбеним условима. Дакле, начин борбених дејстава може да се разматра као општа, посебна и појединачна категорија или модел. На основу анализе протеклих ратова, може се закључити да на нивоу стратегије, у најопштијем смислу, постоје четири основна начина борбених дејстава који се уочавају када их изводе стратегијске групације или састави. То су: *фронтални, партизански, десантни* и, у последње време, *масовни ватрени удари*. Они могу више или мање да се комбинују, али се као критеријум узима начин који преовлађује на одређеном простору и у одређеном времену, у којем се ангажују главне снаге одређене сукобљене стране.

Под *фронталним начином борбених дејстава* подразумева се ангажовање главних снага у захвату фронта и за фронтална дејства без обзира на то да ли су нападна или одбрамбена. У оквиру тих дејстава снаге се групишу по линијама, положајима, појасевима или ешелонима. *Партизански начин борбених дејстава* карактеришу дејства мањих јединица на ширем простору или дејства већих групација оружаних снага без изразитих фронталних дејстава. Покрети и маневри, уз разноврсне борбене радње и поступке, иницијативу и изненађења, чине битну одлику тих дејстава. *Десантни начин борбених дејстава* карактерише употреба десанта као основног начина ангажовања главних снага, без обзира на то да ли је реч о употреби ваздушних,

поморских или комбинованих (поморско-ваздушни) десаната стратегијског значаја.¹ Такве десанте најчешће изводе оружане снаге великих сила или коалиције јер су за њих потребне јаке, бројне и савремено опремљене ваздухопловне и поморске снаге.

Одређење масовних ватрених удара као начина дејстава

Масовни ватрени удари су, умногоме, познати у теорији, а поготову у пракси вођења борбених дејстава. Међутим, у теорији о оружаној борби није позната њихова улога одлучујућег чиниоца за постизање укупних резултата у појединим стратегијским операцијама јер још нису третирани као посебан начин стратегијских борбених дејстава, већ као елеменат у оквиру осталих начина борбених дејстава.

Ватрени удар се појавио с појавом ватреног оружја. Усавршавањем и производњом, а поготову применом, нових и ефикаснијих ватрених оружја и ватрени удари су добијали све већи значај у оружаној борби. Без оружја и коришћења његових ватрених могућности, у основи, не води се оружана борба: човек и оружје суштински су носиоци борбених дејстава. Према *Војном лексикону*, *ватрени удар* је „истовремено, снажно, изненадно и релативно кратко дејство ватрених средстава по циљевима и објектима непријатеља, ради брзог nanoшења губитака живој сили и техници, рушења објеката и сл. Према врсти оружја може бити артиљеријски, нуклеарни, торпедни, ракетно-артиљеријски удар и др.“² док *масовни удар* чине „снажна, изненадна и концентрична нападна дејства крупнијих састава појединих видова и родова ОС. Може бити М. пешадије, артиљерије, оклопно-механизованих снага, авијације, ракетно-нуклеарних снага и сл. Изводи се, најчешће, по одређеним објектима, групацијама противника, градовима и индустријским центрима, позадинским ешелонима и сл., ради nanoшења што већих губитака у што краћем времену“.³ Неки елементи из наведених одређења за ватрени и масовни удар могу се користити за одређење појма масовни ватрени удар.

Масовни, као и други, ватрени удари могу да се изводе употребом оружја различите намене и борбених карактеристика. За њих се користе ваздухопловство, ракетне јединице, и артиљерија великог дмета. Масовни ватрени удари су један од начина стратегијских борбених дејстава. На основу тога, под појмом *масовни ватрени удари подразуме-*

¹ Неки примери десаната који су имали стратегијски значај јесу: немачки поморско-ваздушни десант на Норвешку (април–јул 1940); немачки ваздушни десант на Крит (мај 1941); савезнички десанти: а) у Северној Африци (крај 1942), б) на Сицилију (јул 1943), с) у Нормандији (јун 1944), d) ваздушни десант код Арнема (септембар 1944), е) код Везела (март 1945). Коалиционе снаге, на челу са САД, извеле су поморски десант код Пусана (у Кореји, 1950).

² *Војни лексикон*, исто, стр. 658.

³ *Исто*, стр. 277.

мевају се веома снажна, дуготрајна и ефикасна дејства разноврсног оружја по објектима непријатеља ради наношења веома великих губитака у живој сили и ратној техници, као и ради оштећења и рушења значајних војних и привредних објеката и инфраструктуре на територији, чиме се значајно смањују војна и економска моћ и потенцијали противника за вођење ратних дејстава. У односу на ватрене ударе, масовне ватрене ударе карактерише коришћење бројног оружја, у дужем временском периоду и повећани ефекти, и то дејством по главним снагама и најважнијим потенцијалима противничке стране. Њима се постижу резултати који имају стратегијски значај. Дакле, масовни ватрени удари су један од начина борбених дејстава којим стратегијске групације (јединице и састави), коришћењем бројних, снажних и ефикасних ватрених удара, наносе противнику губитке у живој сили и техници, и оштећују и руше објекте, чиме се непосредно утиче на исход етапе рата или рата у целини. Циљ таквих удара могу да буду групације и састави оружаних снага противника у захвату фронта или у дубини територије, као и привредни објекти и саобраћајна и друга инфраструктура на територији противника (објекти војне индустрије, изворишта и рафинерије нафте, складишта погонског горива и други привредни потенцијали и објекти од којих зависи укупна војна и економска моћ противничке стране у рату).

Увођењем у наоружање оружаних снага борбених средстава великих ватрених могућности масовни ватрени удари добијају све већи значај. То се нарочито односи на борбена средства која омогућавају дејства по објектима с великих одстојања и висина (авијација, ракете). Електроником високе технологије омогућавају се преношење тих оружја и средстава и њихова веома велика ефикасност (прецизност и ефекти на циљу дејства).

Примена масовних ватрених удара у ратовима

Масовни ватрени удари, као чинилац помоћу којег су постижани стратегијски значајни резултати у појединим етапама рата, почели су да се примењују у Другом светском рату. После тога, постајали су све значајнији (Корејски и Вијетнамски рат), поготову у ратовима вођеним крајем 20. и почетком овог века (рат у Заливу, НАТО–југословенски рат и рат у Авганистану). Дакле, масовни ватрени удари, због претежног коришћења ваздухопловства и ракетних јединица, постали су приоритетни у војној стратегији великих сила, првенствено САД, после Другог светског рата.

У *Другом светском рату* ратно ваздухопловство добило је запажену улогу код свих главних учесника рата (Американаца, Британаца, Немаца, Јапанаца и, у нешто мањем обиму, Совјета). Посебно се издвајају самосталне стратегијске ваздухопловне операције. Тежи-

шно је била ангажована бомбардерска авијација западних савезника, прво британска (до лета 1942. године), а потом и америчка бомбардерска авијација.

Циљеви дејстава стратегијске авијације савезника били су: смањење ратног потенцијала фашистичких сила, пре свега Немачке; паралисање саобраћаја и разарање саобраћајне инфраструктуре; изолација бојишта; рушење великих градских центара фашистичких држава и морално дејство на оружане снаге и становништво. Савезници су полазили од става да без надмоћи у ваздушном простору нема ефикасне офанзиве на копну и мору. Стратегијске операције изводила је бомбардерска авијација, коју је, на одговарајући начин, штитила ловачка авијација.

Савезничке снаге су извеле више значајнијих стратегијских ваздухопловних операција. Бомбардерска команда Велике Британије дејствовала је по немачким снагама и објектима, пре свега по градовима, комуникацијама, фабрикама и лукама од 1940. године, а интензивно од марта 1942. године. Британско ваздухопловство је у току бомбардовања немачких градова (Либек, Есен, Келн, Хамбург, Бремен итд.), у мају и јуну 1942. године, ангажовало више од 1.000 авиона, који су дејствовали у налетима од по један и по до два сата.⁴ Америчке ваздухопловне снаге су 17. августа 1942. отпочеле бомбардовање немачке територије „летећим тврђавама“, а од краја те године дејствовале су и по територији Италије. Током 1943. године највећи део савезничког ваздухопловства ангажован је у Средоземљу, за подршку копнених снага које су изводиле операције у северној Африци.

Стратегијска дејства, бомбардовањем немачких градова и значајнијих објеката у 1943. години, изводила је групација од 800 британских бомбардера (ноћу) и 300 америчких бомбардера (дану).⁵ Крајем 1943. године, а поготову у 1944. години, савезници су интензивирали бомбардовање немачких градова, фабрика и групација снага. Тада су и самосталне стратегијске операције добиле највећи значај. Велики резултати постигнути су и ангажовањем ваздухопловства на фронту. На пример, битке код Авранша (јул 1944) и у Арденима (од 16. децембра 1944. до 31. јануара 1945) добијене су захваљујући авијацији.

Најжешће бомбардовање немачке територије, с тежиштем на војну индустрију, фабрике синтетичког горива, рафинерије, складишта горива, касарне, војне формације и саобраћајну мрежу, савезници су извели током 1945. године (до капитулације Немачке). Једна од изразитих стратегијских операција у том периоду била је операција Клерон (22. и 23. фебруара 1945), у којој је коришћено 10.000 савезничких авиона. У операцији је онеспособљена основна немачка комуникациона мрежа, а саобраћај је смањен за 90 одсто. За дејство на

⁴ *Војна енциклопедија*, ВИЗ, Београд, 1964, том 6, стр. 505.

⁵ Шасен, *Историја Другог светског рата*, „Војно дело“, Београд, 1955, стр. 431.

поједине објекте било је ангажовано и по 800 до 1.800 авиона током једног сата.⁶

У току Другог светског рата савезничка авијација је нанела Немачкој следеће губитке: погинуло је или било рањено 1,8 милиона грађана; уништено је и много оштећено 363.000 зграда, а без крова над главом остало је више од седам милиона грађана. Британска и америчка авијација бациле су укупно 2,5 милиона бомби. Бомбардерска авијација извела је милион, а ловачка авијација 2,68 милиона летова.⁷ Дакле, у Другом светском рату, на основу ангажовања стратегијске авијације савезника постигнуте су многе победе, уз одлучујући утицај на поједине етапе рата. Такође, драстично је смањен економски потенцијал Немачке (поготову њене војне индустрије и енергетике) и ефикасно је изоловано бојиште, после чега је уследило учешће у стратегијским операцијама на фронту.

Може се закључити да је стратегијским операцијама савезничког ваздухопловства (масовно бомбардовање) убрзан пораз Немачке и других фашистичких сила и скраћено трајање Другог светског рата. Коначно, Јапан је приморан на капитулацију после бацања две нуклеарне бомбе на градове Хирошиму и Нагасаки (6, односно 9. август 1945).

Рат у Вијетнаму,⁸ посебно период када су биле ангажоване оружане снаге САД (на страни тада актуелног режима у Јужном Вијетнаму) значајан је с аспекта употребе америчког ваздухопловства у извођењу масовних ватрених удара бомбардовањем. Тежиште ангажовања Американаца било је на извођењу ваздухопловних стратегијских операција, без обзира на чињеницу да су у Јужном Вијетнаму имали бројне копнене снаге.⁹ За све време рата у Јужном Вијетнаму, Американци су успели да предузму само две стратегијске операције на копну, које су биле обе неуспешне. Од око 500.000 америчких војника, ангажованих у Јужном Вијетнаму, само је око 70.000 директно учествовало у борби, док су остали били ангажовани за одбрану америчких база и за подршку.¹⁰ Американци су основна дејства изводили масовном употребом авијације по снагама Фронта националног осло-

⁶ Исто, стр. 536.

⁷ Исто, стр. 539.

⁸ Вијетнамски ослободилачки ратови одвијали су се током три периода: 1) од 1941. до 1945. против јапанских окупатора; 2) од 1945. до 1954. против француских колонијалних трупа и 3) од 1960. до 1975. против снага режима у Сајгону и оружаних снага САД и њихових савезника (*Војни лексикон*, исто, стр. 1113). У овом тексту разматра се само период рата у којем су биле ангажоване оружане снаге Сједињених Држава.

⁹ Америчке оружане снаге у Јужном Вијетнаму, у периоду 1967–1970. биле су јачине 543.000 људи, сврстаних у девет дивизија, шест самосталних бригада и пукова. Располагале су са 4.442 артиљеријска оруђа и минобачача и 500 тенкова. Ангажовали су 3.980 авиона и хеликоптера и око 69 ратних бродова (*Рат у Вијетнаму 1954–1975*, ГШ ЈНА, Београд, 1975, стр. 37).

¹⁰ Исто, стр. 25.

бођења (ФНО) и територији Јужног Вијетнама. Делом ваздухопловних снага дејствовали су и по територији (претежно) и снагама (мање) Демократске Републике Вијетнам (ДРВ – Северни Вијетнам). Практично, у Вијетнаму је само америчко ратно ваздухопловство изводило офанзивне стратегијске операције, мада ни њима нису постигнути жељени резултати.

Американци су на Северни Вијетнам бацили више експлозива него на Немачку на врхунцу Другог светског рата, или за годину дана више него за све време трајања Корејског рата. Од 1965. до 1971. године на Индокину је бачено око 6,3 милиона тона авио-бомби. Ако се узму у обзир остале врсте муниције, на Вијетнам је бачено 13 милиона тона експлозива. Ваздушним бомбардовањем у Индокини створено је 26 милиона кратера, од чега 21 милион у Јужном Вијетнаму.¹¹

Циљ америчких стратегијских дејстава из ваздушног простора у току рата у Вијетнаму био је вишеструк: изолација бојишта у Јужном Вијетнаму, потпуно разарање економског потенцијала ДРВ и слабење морала бораца ФНО и становништва. Све време рата ратно ваздухопловство САД изводило је самосталне операције на Северни Вијетнам.

Ваздухопловне операције и подршку копнених снага у Јужном Вијетнаму изводила је авијација из састава 7. ваздухопловне армије и са носача авиона 7. флоте.¹² У току рата, број авиона у операцијама варирао је од 1.200 (у периоду 1965–1968), преко 600–800 (1968–1972), до 1.200–1.500 (децембар 1972. и јануар 1973). Против ДРВ било је ангажовано 30–40 одсто од укупног броја тих авиона.¹³

Објекти дејства америчке авијације могу да се групишу у неколико категорија. На територији ДРВ то су били: 1) саобраћајна инфраструктура и објекти; 2) објекти и систем привредне инфраструктуре и економског потенцијала, као и објекти оружаних снага (складишта оружја, муниције, горива и мазива, војне установе, касарне и други објекти и војни индустријски објекти). Од индустријских и привредних објеката, мете напада били су: фабрике машина, рудници, електричне централе, љуштионице пиринча, постројења хемијске индустрије и грађевинског материјала и иригациони системи, и 3) насељена места. Први су на удару били објекти ПВО (ватрени положаји јединица ПВО, радарске станице) и аеродроми. На територији Јужног Вијетнама, објекти дејства биле су и групације и јединице Фронта националног ослобођења.

Због дејстава америчке авијације на Северни Вијетнам производња електричне енергије била је сведена на око 10 одсто, а производња

¹¹ Исто, стр. 19.

¹² Авијација САД базирала је у Јужном Вијетнаму (око 600 авиона), на Тајланду 300–350 авиона (од тога 60 бомбардера *B-52* и 100 *F-111*), на острву Гуам 140 авиона (*B-52*) и на носачима авиона 7. флоте (шест носача), у Тонкиншком заливу, 300–400 авиона (исто, стр. 39 и 40).

¹³ Исто, стр. 280–282.

угља је била смањена за више од 50 одсто.¹⁴ О масовности и жестини бомбардовања објеката на територији Северног Вијетнама сведочи и податак да је само у току десет месеци 1972. и 1973. године остварено од 90.000 до 100.000 авиополетања (око 10.000 месечно) и бачено више од 500.000 т убојних средстава и око 11.000 морских мина.¹⁵

Ваздухопловне операције су трајале од неколико дана до неколико седмица. У борбеним дејствима су коришћени, тада најсавременији, авиони *F-4*, *F-105*, *F-111*, *A-4*, *A-6* и посебно тешки бомбардери *B-52*, извиђачки авиони *U-2*, *SR-71*) и сателити (по први пут), као и авиони за електронска дејства (*ЕВ-66* и *ЕС-121*). Авијација је употребљавала класична убојна средства; невођена и вођена ракетна зрна; самонавођена зрна и бомбе, запаљиве и касетне бомбе и противрадарске ракете.

Коришћене су разорне авиобомбе од 8,5 т, као и аеросолне авиобомбе, масе 200 kg.¹⁶ Американци су у Вијетнаму користили и хемијско оружје. Употребљавали су бојне отрове против бораца ФНО и становништва (пре свега надражљивце и психохемијске отрове, тзв. отрове за онеспособљавање), као и отрове за уништавање усева и других биљака (разни хербициди) и за уништавање лишћа шума (дефолијанти). На тај начин су повећавани укупни учинци дејстава авијације.

Намеће се закључак да су Американци у Вијетнаму апсолутну предност дали ангажовању свог ратног ваздухопловства. Изводили су бројне стратегијске ваздухопловне операције, уз коришћење најсавременијих авиона и убојних и електронских средстава. Основни начин дејства били су масовни ватрени удари из ваздушног простора. Објекти дејства, по правилу, били су стационарни, првенствено привредни и саобраћајни објекти и објекти ПВО вијетнамских снага. При томе, нису водили рачуна о страдању цивила.¹⁷

У рату у Заливу¹⁸ до потпуног изражаја дошли су масовни ватрени удари као начин стратегијских борбених дејстава (био је то доминантан начин борбених дејстава). Све време рата, коалиционе снаге (пре свега, америчке и британске) користиле су све врсте најсавременијих оружја и других борбених средстава. Апсолутна предност дата

¹⁴ Исто, стр. 283–284.

¹⁵ Исто, стр. 285.

¹⁶ Разорна авиобомба од 8,5 т уништава шуму у радијусу од 60 до 120 m, а живу силу у радијусу од 1 километра. Аеросолна авиобомба *CBU-55B*, масе 200 kg, има 45 kg експлозива у течном стању. Један авион носи 16 бомби, којима се покрива површина од око 70.000 m² (исто, стр. 302).

¹⁷ Од укупног броја погинулих у Вијетнаму 90 одсто били су цивили (исто, стр. 20).

¹⁸ Рат је трајао од 17. јануара до 28. фебруара 1991. године. На једној страни била је коалиција држава, на челу са САД, која је ангажовала: око 670.000 војника, 3.900 тенкова, 3.000 авиона и хеликоптера и 140 бродова. Наспрам ње, Ирак је ангажовао око милион војника (66 дивизија), 5.500 тенкова, око 800 авиона, око 1.000 хеликоптера и 35 бродова (Илија Никезић, *Војностратејски аспект рата у Заливу*, „Војно дело“, бр. 4–5/91, стр. 269).

је ангажовању ратног ваздухопловства коалиције, уз подршку ракета са бродова у водама Персијског залива и Арапског мора.

Коалиционе снаге су скоро све време изводиле стратегијску ваздухопловну офанзиву,¹⁹ која је имала три фазе. У првој фази су бомбардовани и ракетирани објекти на ирачкој територији који су имали примаран стратегијски значај (систем ПВО, командна места, аеродроми, рафинерије и складишта горива). У другој фази тежиште дејства било је на индустријским објектима и саобраћајној инфраструктури, а у трећој фази су коалиционе ваздухопловне и ракетне снаге тежишно дејствовале по концентрацијама и већим групацијама ирачких трупа. Коалиционе снаге су просечно ангажовале око 1.800–2.100 борбених авиона. Дневно напрезање износило је од 2.500 до 3.000 авио-полетања.²⁰ Ангажовањем авијације и крстарећих ракета, савезници су успели да до почетка копнене офанзиве неутралишу око 60 одсто ирачких снага.²¹

Коалиција је користила најсавременије авионе (*F-15, F-16, F-111*, „торнадо“, „јагуар“, *FA-18*, јуришни *A-6, F-117A* – „невидљиви“, и стратегијске бомбардере *B-52*). Употребљавани су авиони за рано радарско откривање, јављање и командовање (*E-3A, E-2C, EC-135, EA-6B* и други); за електронско ометање (*EA-6B, EF-111* и *EC-130*), као и авиони за стратегијско извиђање (*TR-1A* и *U-2R*). Велики значај имали су „летећи радар“ *AWACS*, а поготову сателити (15 сателита) који су кориштени за осматрање, навођење на циљеве и командовање. Први пут су у великој мери коришћене крстареће ракете „томахавк“ (са бродова), које су се показале као веома ефикасне при дејству на стационарне објекте противника.

Рат у Заливу био је први рат у историји у којем је победа извојевана, пре свега, применом масовних ватрених удара, односно на основу ангажовања ратног ваздухопловства, крстарећих ракета и снага за електронска дејства. То је било тежиште стратегијских операција коалиционих снага. Копнена стратегијска нападна операција изведена је као завршни чин за сламање отпора ирачких оружаних снага и доношење пораза противнику.

*Рат НАТО-а против СР Југославије.*²² Основна карактеристика тог рата било је то да су снаге НАТО-а апсолутно тежиште имале на

¹⁹ Ваздухопловна офанзива коалиције трајала је од 17. јануара до 24. фебруара 1991, а копнена офанзива од 24. до 28. фебруара 1991. године.

²⁰ А. Ончевски, *Ваздухопловна компонента рата у Заливу*, „Војно дело“, бр. 4-5/91, стр. 314.

²¹ Исто, стр. 318.

²² Рат између коалиције земаља чланица НАТО-а и СР Југославије трајао је од 24. марта до 10. јуна 1999. године. Започет је агресијом НАТО-а на СР Југославију а завршен усвајањем Резолуције 1244 Савета безбедности ОУН и потписивањем Војно-техничког споразума у Куманову, између представника снага УН (у ствари, НАТО-а) и Војске Југославије и полиције Србије, према којем су се повукли са Косова и

ангажовању ваздухопловних и ракетних снага, односно на примени непрекидних (свакодневних) масовних ватрених удара. Снаге НАТО-а користиле су сва оружја последњих технолошких генерација, чак и нека која су била тек у развоју и у процесу увођења у наоружање. Снаге НАТО-а искључиво су изводиле стратегијска офанзивна дејства из ваздушног простора, без непосредног ангажовања сопствених копнених снага. У агресији на СР Југославију НАТО ангажовао је 1.058 авиона (од тога 731 амерички и 327 авиона осталих чланица НАТО-а). Они су извели око 38.000 летова. Са бродова (у Јонском и Јадранском мору) лансирано је 218 крстарећих ракета „томахавк“.²³ Део крстарећих ракета лансиран је и са авиона (ракете типа *TLAM* лансиране су са бродова и подморница, а типа *CALCM* с авиона B-52).

Значајну примену имале су беспилотне летилице (тип „Предатор“ за потребе КоВ-а, „Хантер“ за потребе РВ и „Пионир“ за потребе РМ), а обављено је и борбено испитивање британске летилице „Феникс“. Такође, значајну улогу имали су авиони за електронско ометање и за неутралисање противваздушне одбране. Непрекидно су коришћени сателити (војни и цивилни). Од специјалних авиона, најзначајнији су били авион командно место у ваздуху (*ABCCC*), потом *AWACS*, као и систем за осматрање, откривање и навођење авијације на циљеве на земљи – оперативни центар (*JSTARS*). Поред тога, снаге НАТО-а користиле су нова, специјална средства, као што су графитне бомбе и ракетна зрна за паралисање и разарање електропривредног система. У великој мери су користили и забрањена средства – касетне бомбе и зрна с осиромашеним уранијумом.

Општи циљ масовних ватрених удара снага НАТО-а из ваздушног простора по снагама Војске Југославије и територији СР Југославије било је наношење што веће штете и губитака. На тај начин требало је да се СР Југославија присили да прихвати долазак трупа НАТО-а на своју територију и стављање Косова и Метохије под протекторат Уједињених нација. Тај циљ се могао остварити ангажовањем најпогоднијих снага и средстава – ратног ваздухопловства и ракетних јединица, који се нису морали излагати ризику од могућих губитака у случају да НАТО ангажује и сопствене копнене снаге. Северноатлантски пакт је

Метохије Војска Југославије и полиција Србије. На Космет су ушле снаге УН (НАТО и мањи део неких других снага из земаља које нису чланице НАТО-а). Власт је преузела мисија УН – УНМИК.

²³ Поред америчких, у агресији су били ангажовани авиони: Француске – 84, Италије – 58, Велике Британије – 39, Немачке – 33, Холандије – 22, Турске – 21, Канаде – 18, Белгије – 14, Данске – осам, Шпаније – седам, Норвешке – шест, Мађарске – четири и Португалије три авиона. Команда НАТО-а дала је још 10 авиона. Логистичку подршку НАТО-у пружиле су све државе суседи СР Југославије, као и неке друге земље из ширег окружења (Словачка, Словенија и Аустрија). Албанија је ангажовала и копнене снаге. Активно учешће и највећу помоћ на копну снагама НАТО-а обезбедили су терористи тзв. ОВК (подаци из Извештаја Министарства одбране САД Конгресу, од 31. јануара 2000. године).

био у могућности да то оствари због тога што је имао, у односу на оружане снаге СР Југославије, немерљиву предност у ваздухопловним, ракетним и другим снагама за такве задатке.

Агресија снага НАТО-а реализована је ангажовањем ваздухопловства и ракета (превасходно крстарећих). Била је то стратегијска ваздухопловна операција. У првој фази бомбардовани су и ракетирани искључиво објекти војне инфраструктуре (систем ПВО, аеродроми, авијација, касарне и складишта). У другој фази бомбардовани су и ракетирани најзначајнији цивилни објекти (фабрике, комуникације, ТВ и ПТТ мрежа, рафинерије и складишта погонског горива). Агресор је изводио брутално бомбардовање, не штедећи ни цивилно становништво. Често су бомбардоване стамбене зграде, здравствене установе, школе и други цивилни објекти. На тај начин НАТО успео је да оствари свој циљ. Резолуција 1244 и Војнотехнички споразум крајње су неповољни по СР Југославију, али су морали да се прихвате под теретом непрекидног бомбардовања и страдања становништва и разарања привредне и друге инфраструктуре и потенцијала СР Југославије, пре свега Србије. Масовним ватреним ударима НАТО у потпуности је реализовао свој стратешки циљ а да није ни ангажовао сопствене копнене снаге.

У *рату у Авганистану*,²⁴ против терористичке организације Ал-Каида (чији је вођа Осама бин Ладен) и талибанског режима (талибани су успоставили крајње назадан и анахрон режим, са шеријатским правом), снаге САД (уз минимално учешће савезника) извеле су стратегијску ваздухопловну операцију дејствујући по целој територији Авганистана. За учешће у тој операцији Американци (и савезници) имали су припремљене снаге, јачине: око 500 авиона, пет носача авиона, пет подморница, око 100 бродова и око 100.000 војника. Талибани су располагали са око 150.000 бораца и око 10 авиона, и имали су веома слаб и неизграђен систем противваздушне одбране.

Американци су у Авганистану ангажовали своје ваздухопловне снаге, а потом крстареће ракете и специјалне снаге. Ваздушни напади су изведени бомбардовањем и ракетирањем. У првом нападу америчког ваздухопловства коришћено је око 15 бомбардера и 25 ловаца. Употребљено је и око 50 америчких и неколико британских крстарећих ракета. За борбена дејства на копну, Американци су се ослањали

²⁴ Америчко ангажовање у тзв. антитерористичком рату у Авганистану почело је 7. октобра 2001. године. Територија Авганистана је стављена под контролу, када су и окончане главне операције, 11. децембра 2001. године. Срушен је талибански режим и 5. децембра (у Бону, Немачка) постигнут је споразум о образовању привремене владе Авганистана. Кандахар, главно упориште и центар талибанског режима и терористичке Ал-Каиде, заузет је 7. децембра, а 11. децембра стављено је под контролу (већи део) најјаче упориште терориста Тора Бора. Борба против терориста и акција за хватање Осаме Бин Ладена се наставља. Процењује се да су у операцијама против терориста у Авганистану Американци поднели сав терет (око 98 одсто свих акција и трошкова).

на оружане снаге авганистанских опозиционих групација, обједињених у оквиру Северне алијансе. Поред бомбардовања и ракетирања, Американци су изводили хеликоптерске десанте (јачине неколико десетина до неколико стотина специјалаца) ради обављања обавештајних и других задатака на територији под контролом талибана. Први хеликоптерски десант, јачине неколико стотина маринаца, изведен је 12 дана после почетка првих ваздушних напада на Авганистан.

Објекти напада из ваздушног простора били су: ПВО систем талибана (иначе веома слаб), авијација (такође малобројна и слаба), аеродроми, командна места, центри за обуку и талибанске јединице. Најинтензивнија дејства испољена су по главним центрима талибанског режима: Кандахару (седиште талибанског режима и терористичке Ал-Каиде), Кабулу, Целалабаду, Херату (база Шинданд), Мазару и Шарифу, Кундузу и бази Шиберган.

Америчко ратно ваздухопловство је, у почетку, изводило нападе са великих одстојања и висина. Већ после неколико дана, када је неутралисан и уништен систем ПВО талибана, дејства америчке авијације извођена су и са средњих и малих висина, укључујући и ангажовање хеликоптера. У почетку је бомбардовање извођено само ноћу (прва четири дана), а потом и дању, најчешће три пута у току дана. Коришћена су сва убојна средства која поседује америчка авијација. За дејство по утврђеним и подземним објектима коришћене су авио-бомбе од две тоне, а за најотпорније објекте и авио-бомбе *BLU-82*, масе седам тона. Циљеви на површини земље гађани су „тепих“ бомбама. Америчко ваздухопловство је за нападе на Авганистан користило аеродроме и базе у суседним државама (Пакистан, Таџикистан, Узбекистан) и државама Блиског истока. Део авијације ангажован је са носача авиона у Арапском мору. За тешке бомбардере коришћени су аеродроми на острву Дијео Гарсија (у Индијском океану) и у Сједињеним Америчким Државама.

У Авганистану су Американци изводили ваздухопловне операције, односно, била је то једна стратегијска ваздухопловна операција. На копну су им садејствовале снаге опозиционе Северне алијансе. Своје специјалне снаге користили су за обавештајне задатке, навођење на циљеве дејства авијације и потрагу и хватање припадника терористичке организације Ал-Каида. Такође, обављане су претраге ради проналажења евентуалног НХБ оружја у поседу терориста Ал-Каиде. Дакле, у целокупном америчком ангажовању у Авганистану коришћени су масовни ватрени удари као основни начин борбених дејстава.

Основне карактеристике масовних ватрених удара

Масовни ватрени удари стратегијског значаја савремени су начин борбених дејстава. Најчешће их примењују оружане снаге великих сила, које располажу најсавременијим и најефикаснијим наоружа-

њем, са великим учинцима на објектима по којима се дејствује. Масовни ватрени удари дају највеће резултате када се примењују у сукобу с инфериорнијим противником, који нема противсредства за одговарајући одговор на та дејства (средства и систем ПВО, ПРО, електронска и противелектронска дејства и укупни систем заштите).

Масовне ватрене ударе изводе, првенствено, снаге ратног ваздухопловства и ракетне јединице. Из састава ратног ваздухопловства то су, пре свега, бомбардерска и ловачко-бомбардерска авијација, које имају већи радијус дејстава и оспособљене су за дејство у свим временским условима. Ракете се лансирају са бродова, подморница, авиона и са земље. Значајан удео у масовним ватреним ударима имају крстареће ракете великог домета и ефеката на објекту дејства. Значај сателита се све више повећава. Користе се за обавештајне задатке, везу, навођење на објекте дејстава, контролу ефеката ватре и командовање а ускоро ће се користити за непосредно борбено дејство (бомбардовање и ракетирање). У извођењу масовних ватрених удара који имају стратегијски значај артиљерија има помоћну улогу, и то само артиљерија великог домета, када се ти удари изводе у захвату фронта. Успешна реализација масовних ватрених удара зависи и од одговарајућег ангажовања и ефикасности јединица за електронска и противелектронска дејства, снага за обавештајне делатности, специјалних снага и логистичке подршке.

Зависно од конкретних услова, специфичности и могућности зараћених страна, масовним ватреним ударима могу да се постигну различити циљеви. Најчешћи су: а) неутралисање или уништење противничког система ПВО, авијације и ракетних јединица; б) рушење и разарање објеката привредне и остале инфраструктуре и слабење укупне економске моћи противника; с) наношење противничковим копненим и поморским снагама губитака којима се стварају претпоставке за успешан исход неке етапе или рата у целини; д) обезбеђење повољних услова за ангажовање сопствених или савезничких снага на копну којим ће се успешно окончати завршна фаза рата. Осим тога, масовним ватреним ударима постиже се огроман морални ефекат на оружане снаге и становништво сукобљених страна.

Потпуни успех масовних ватрених удара обезбеђује се с ослонцем и садејством са снагама које се налазе и дејствују на копну. То могу да буду сопствене, савезничке или снаге које припадају одређеним структурама државе на чију се територију изводе масовни ватрени удари, као што су опозиционе, одметничке, паравојне, сепаратистичке, па чак и терористичке групе и састави. По правилу, велике силе увек настоје да за дејства на копну користе услуге других земаља, односно да поштеде своје јединице и, на тај начин избегну губитке у људству.

Ради ефикасности (тачност, дејство по жељеном објекту и прави ефекти) масовних ватрених удара намеће се потреба да се у фази припрема обезбеде сви параметри и карактеристике објеката по којима ће бити дејствовано. Основни разлози за то су: а) савремено оружје високе технологије је сувише скупо да би се користило олако и без контроле; б) угрожена страна, по којој се дејствује, настоји да избегне те ударе сталним мењањем распореда својих јединица или расејавањем и пребазирањем резерви материјалних средстава и погона (фабрике, складишта, заводи итд.), и с) обавезе, према међународним конвенцијама, да се заштите цивили од дејстава оружјем у току рата. Подаци о стационарним објектима лако се добијају, па се знају још у време мира, али се морају непрекидно ажурирати подаци и информације о распореду и активностима оружаних снага у току рата, а пратити промене. Отуда потреба да се, пре него што ће бити употребљено оружје, добију потпуне информације о објекту по којем је планирано дејство у оквиру масовних ватрених удара. То се постиже одговарајућом обавештајном делатношћу и коришћењем савремених техничких средстава, али и непосредним увидом на терену обавештајаца и њихових сарадника. За утврђивање информација о стању објеката предстојећих дејстава, као и о њиховим ефектима, користе се бројна савремена средства (сателити, беспилотне летелице, радар, системи за електронско и друго осматрање и извиђање). Успешно дејство по покретним објектима (јединице и састави) може да се оствари ако се на територији имају људи који ће пратити те промене и понекад непосредно наводити оружје на одређени објекат. Понекад и најсавременија ратна техника има ограничења у погледу могућности дејства у неким специфичним условима (изразито испресецано, планинско земљиште, пећине и тунели).

Командовање снагама које изводе масовне ватрене ударе централизовано је, првенствено, због: а) економије снага и средстава при дејству на поједине објекте (циљеве); б) избегавања властитих губитака, до којих би дошло ако не би било централизованог планирања и употребе оружја, и с) квалитетнијег планирања и ангажовања расположивих снага и средстава. Осим тога, централизованим командовањем се спречавају нежељени политички ефекти због евентуалних погрешних одлука при избору објеката дејстава (када је реч о изразито виталним објектима на противничковој страни, као што су политички центри, објекти које користи становништво, верски и други објекти чијим би се оштећивањем или рушењем изазвали неповољни ефекти у међународној и сопственој јавности.²⁵ Ако масовне ватрене ударе

²⁵ У току агресије НАТО-а на СР Југославију сагласност за бомбардовање појединих, изузетно важних објеката (мостови, ТВ центри, рафинерије, па чак и поједине зграде у политичким центрима, као што је Београд) давали су лично шефови држава или влада земаља чланица НАТО-а (консензусом).

изводе коалиционе снаге, образује се заједнички штаб на челу с командантом.²⁶

Закључак

Оружје је одувек утицало на начине борбених дејстава. Развој и усавршавање условљавају све већи, па и пресудан, утицај наоружања на начине борбених дејстава у стратегијским оквирима. Прво се тај утицај испољавао на нивоу тактике, касније и оператике, а на крају и на нивоу стратегије. Двадесети век је карактеристичан по томе што је наоружање утицало на значајне измене у начинима стратегијских борбених дејстава. Фронтални начин борбених дејстава био је познат још од времена настанка оружане борбе. Касније се појавио партизански, а много касније и десантни начин борбених дејстава. Масовни ватрени удари, као основни чинилац стратегијских борбених дејстава, добили су прави значај у Другом светском рату и ратовима који су вођени после њега. Савремени ратови су управо карактеристични по доминантној примени масовних ватрених удара као начина стратегијских борбених дејстава.

У савремено доба, масовне ватрене ударе најчешће користе велике силе, првенствено оружане снаге САД, као и коалиција земаља чланица Северноатлантског савеза. У ратовима вођеним у последњој деценији 20. века масовни ватрени удари били су основни начин стратегијских борбених дејстава. Примењивала их је јача и технички супериорнија зарађена страна. Такав је био случај у рату у Заливу, НАТО – југословенском рату и у последњем авганистанском антитерористичком рату. Применом масовних ватрених удара, оружане снаге великих војних сила, поготову светске суперсиле (САД), максимално користе своју супериорност у поседовању најсавременије ратне технике. Истовремено, на тај начин настоје да у оружаној борби што више смање сопствене губитке у живој сили (примарно) и наоружању, јер се масовни ватрени удари, по правилу, изводе са већих одстојања и висина, где инфериорни противник на може успешно да им парира.

Носиоци масовних ватрених удара су, најчешће, ратно ваздухопловство и ракетне јединице, јер располажу великом и ефикасном ватреном моћи и постижу велике учинке на објектима по којима дејствују. Ударе наносе бомбардовањем и ракетирањем. Сателити добијају све већи значај у примени масовних ватрених удара. Користе се за

²⁶ Коалиционим снагама у току рата у Заливу руководио је заједнички штаб, на челу с америчким генералом Норманом Шварцкопом. Снагама НАТО-а у току рата са Југославијом руководила је Команда НАТО за Европу, на челу с америчким генералом Весли Кларком (иако је то било у зони одговорности команде НАТО-а за јужну Европу, у Напуљу).

обавештајне задатке, везу, навођење на објекте дејстава, контролу постигнутих ефеката и за командовање. У будућности, сателити ће се користити и као платформа за лансирање ракета и других убојних средстава. Успех масовних ватрених удара умногоме зависи и од ангажовања јединица за електронска и противелектронска дејства, снага за информатичку подршку и специјалних јединица и састава (који се ангажују на територији противника). У случају да се у рату користе НХБ оружја, она постају основни чинилац масовних ватрених удара који опредељује и начин стратегијских борбених дејстава.

Савремени рат у којем учествују оружане снаге великих војних сила одвија се, начелно, у три фазе. У првој фази се обезбеђује политичка, војна, морална и друга подршка и формира се, по потреби, коалиција за учешће у предстојећем рату. Истовремено, изводи се потребан обавештајни обухват и прикупљају информације (у ствари, допуњавају се постојеће) о противнику и објектима по којима ће се дејствовати. У другој фази изводе се масовни ватрени удари, као основни начин стратегијских дејстава, уз употребу неопходних специјалних снага на противничковој територији. У трећој фази (на крају рата) ангажују се неопходне копнене снаге, које преузимају потпуну контролу над територијом противника и успостављају одговарајућу власт.

Мале државе и државе средње величине своју одбрану морају да заснивају на реалном сагледавању својих могућности, стања у међународној заједници и, поготову, моћи, снага и могућности потенцијалних противника. Будући да су те државе увек у деликатном положају због ограничених одбрамбених ресурса, њихова одбрана се мора заснивати на четири основна опредељења: 1) мирољубивој спољној политици; 2) унутрашњој стабилности; 3) укључивању у системе колективне безбедности, и 4) одговарајућој организацији, опремању и оспособљавању оружаних снага за што успешније супротстављање евентуалним агресорима, који своју стратегију заснивају, поред осталог, на примени масовних ватрених удара као начина стратегијских дејстава.

Мир је од највећег интереса за све, а поготову за мале и средње земље. То је једини начин за њихов економски и укупни друштвени напредак. Промисљеном и паметном спољном политиком могу се избећи сукоби и ратови.²⁷ Успешна политика ће учинити све да до рата не дође, јер су боља сва друга средства. У рату се губе људски животи, као највећа вредност, и руши постигнути ниво економског и другог развоја друштва. Највише војно руководство има обавезу да редовно и правовремено информише политичко вођство државе о стварним могућностима оружаних снага за ангажовање у евентуал-

²⁷ „Самоиспрљивање у рату уништило је више држава него што их је уништио ма који спољни нападач“ (Лидел Харт, *Стратегија посредног прилажења*, „Војно дело“, Београд, 1952, стр. 215).

ном рату. Опасно је свако опредељење за рат, поготову против јачих и спремнијих држава и коалиција.²⁸

Унутрашњом политиком, складним економским развојем и развијањем и јачањем демократије обезбеђују се унутрашња кохезија и стабилност државе. На тај начин се предупређују могући унутрашњи сукоби. У демократским и развијеним државама нема услова за избијање грађанских ратова, нити за заоштравање односа с другим демократским државама.

Стање у савременој међународној заједници, као и у догледно време, такво је да се одбрана малих (али и других) држава мора заштити на њиховом укључивању у системе колективне безбедности. То могу да буду разни регионални, континентални или глобални системи колективне безбедности, у оквиру којих је рационалнија и ефикаснија одбрана.

Масовни ватрени удари, као начин стратегијских дејстава, намећу и нова решења у организацији, опремању, оспособљавању и ангажовању снага које треба да се супротстављају таквим ударима. Та решења поготову морају да траже мале и средње државе које нису чланице система колективне безбедности. Оне морају да улажу напоре у опремање својих оружаних снага савременим средствима за противваздушну одбрану, противракетну одбрану и противелектронска дејства, као и другим средствима за успешну одбрану и заштиту од масовних ватрених удара и отклањање последица тих дејстава. Стога су врхунска обученост, иницијатива, лукавство, оперативно и тактичко маскирање и висока покретљивост јединица и састава оружаних снага најзначајнији за парирање супериорнијем противнику, који поседује и користи наоружање најновијих технолошких генерација.

У савременим ратовима, масовни ватрени удари су често заступљен и веома ефикасан начин стратегијских борбених дејстава. Њихов значај у будућности биће још наглашенији, па масовни ватрени удари (поготову с већих одстојања и висина) постају један од основних начина стратегијских дејстава којим се може утицати на резултате појединих етапа рата или рата у целини. Стога теорија оружане борбе, поготову војне стратегије, треба да садржи у свом теоријском фонду и масовне ватрене ударе.

Литература:

1. Б. Антић, *Стратегија заснована на технологији*, „Војно дело“, бр. 2/99, Београд.

²⁸ „Има путева којима се не сме ићи, војски које се не смеју нападати, градова који се не смеју опседати, положаја које не треба бранити и владарских наредаба које се не смеју послушати (курзив С. М.). Цитат из дела Сун Цуа, *Вештина ратовања*, у: *Расправа о ратној вештини*, ВИНЦ, Београд, 1991, стр. 30.

2. Џ. Даниген, *Како водити рат*, ВИНЦ, Београд, 1993.
3. М. Лазовић, М. Стишовић, *Теорија ратне вештине*, Полицијска академија, Београд, 1998.
4. М. Марковић, *Динамика односа светских центара економске и политичке моћи*, „Војно дело“, бр. 6/98, Београд.
5. Т. Мирковић, *Ратови у 21. веку*, „Војно дело“, бр. 6/98, Београд.
6. Т. Мирковић, *Нови циклус трке у наоружавању – узроци и последице*, „Војно дело“, 2/2000, Београд.
7. Т. Мирковић, *Операција „Пустинска олуја“ и агресија Северноатлантског пакта на СРЈ – сличности и разлике*, „Војно дело“, бр. 4–5/2000, Београд.
8. Свечин, *Стратегија*, „Војно дело“, Београд, 1956.
9. А. и Н. Тофлер, *Рат и антират*, „Паидеиа“, Београд, 1998.
10. М. Хауард, *Рат у европској историји*, СКЦ, Београд, 1990.
11. Б. Хофман, *Унутрашњи тероризам*, „Народна књига“, „Алфа“, Београд, 2000.